

**Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940
ΣΤΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.**

Γιώργος Μπουσούτας – Θανάσουλας

2020

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940 ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	5
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	6
ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΕΝΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΥ – ΤΡΑΥΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΓΟΝΟΤΟΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940	14
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	17
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	18

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δεκαετία του 1940 είναι από αυτές που στην ελληνική ιστορία περιλαμβάνουν συγκρουσιακά γεγονότα τα οποία διχάζουν την κοινωνία και αποτελούν για αυτή ιστορικό τραύμα. Η ενασχόληση και η ιστορική αφήγηση των γεγονότων έχουν σχέση με την πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική τοποθέτηση του καθένα σε αυτά. Υπάρχει η «μνήμη των νικητών» με μύθους, σιωπές και ασυνέχειες και η «μνήμη των νικημένων» με λογοκριμένες και παραποιημένες αναφορές.¹

3

Η αδυναμία διαχείρισης των ιστορικών γεγονότων της δεκαετίας, κυρίως αυτά του

*Εικόνα 1.
Σχολική αίθουσα της δεκαετίας του 1960.
Πηγή: fourtounis.gr*

εμφυλίου, από την κοινωνία μας φανερώνεται σε όλες τις εκδηλώσεις του δημοσίου χώρου και της δημόσιας μνήμης, άρα και στην εκπαίδευση των μαθητών. Μέχρι την δεκαετία του 1990 τέτοιου είδους καταστάσεις αντιμετώπιζονταν κυρίως με την μετάθεση της ιστορικής γνώσης της περιόδου στο μέλλον της εκπαιδευτικής διαδικασίας ή με την αποσιώπηση. Από την δεκαετία του 1990 όμως και έπειτα νέες εκπαιδευτικές αντιλήψεις και σημαντικές αλλαγές στην διδακτική ιστορία έχουν επικρατήσει,

¹ Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», στο, Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα: Εστία, 2008, σ. 17.

επαναπροσδιορίζοντας τον σκοπό, τον στόχο, τις μεθόδους και τα εργαλεία της διδακτικής ιστορίας.²

Η μελέτη αφορά την διαχείριση των τραυματικών και διχαστικών ιστορικών γεγονότων της συγκεκριμένης δεκαετίας από την σχολική εκπαίδευση, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια. Χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες. Στην πρώτη θα περιγράψουμε και θα σχολιάσουμε τον τρόπο που τα αναλυτικά προγράμματα Ιστορίας, διαφόρων περιόδων, αναφέρονται στα γεγονότα της δεκαετίας. Στην δεύτερη θα επιλέξουμε ένα συγκρουσιακό ή τραυματικό γεγονός της δεκαετίας του 1940 και αφού ορίσουμε τους στόχους της διδασκαλίας του, θα σχεδιάσουμε και θα περιγράψουμε τρόπους εκπαιδευτικής δράσης ώστε να επιτευχθούν οι επιδιωκόμενοι στόχοι.

² Μ. Ρεπούση, «Τοπικές ιστορίες στο σχολείο.- από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου». στο http://marrep.webpages.auth.gr/images/PUBLICATIONS_EL_REPOUSI/papers/topikes_istories_sto_sxoleio.pdf

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940 ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τα αναλυτικά προγράμματα Ιστορίας με τα οποία θα ασχοληθούμε είναι των ετών:

5

- 1957 που αφορά το Δημοτικό σχολείο³.
- 1969 του Δημοτικού⁴ και του Γυμνασίου⁵.
- 1977 του Δημοτικού⁶.
- 1978 του Γυμνασίου⁷
- 1985 του Γυμνασίου⁸ και Λυκείου⁹
- 1989 της 6^{ης} τάξης του Δημοτικού σχολείου¹⁰.
- 1999 του Λυκείου¹¹
- 2003 του Δημοτικού και του Γυμνασίου¹² και
- Το Πρόγραμμα Σπουδών του 2018-2019 ΣΤ' Δημοτικού¹³ και Α' Λυκείου¹⁴.

³ ΦΕΚ 14/30 Ιανουαρίου 1957 τεύχος πρώτο.

⁴ Β. Δ. 702 στο ΦΕΚ 218/31 Οκτωβρίου 1969 τεύχος πρώτο

⁵ Β. Δ. 723 στο ΦΕΚ 225/10 Νοεμβρίου 1969 τεύχος πρώτο.

⁶ Π. Δ. 1034 στο ΦΕΚ 347/12 Νοεμβρίου 1977 τεύχος πρώτο.

⁷ Π. Δ. 374 στο ΦΕΚ 79/15 Μαΐου 1978 τεύχος πρώτο

⁸ Π. Δ. 438 στο ΦΕΚ 185/19 Σεπτεμβρίου 1985 τεύχος πρώτο.

⁹ Π. Δ. 479 στο ΦΕΚ 170/7 Οκτωβρίου 1985 τεύχος πρώτο.

¹⁰ Π. Δ. 540 στο ΦΕΚ 226/6 Οκτωβρίου 1989 τεύχος πρώτο.

¹¹ ΦΕΚ 1540/29 Ιουλίου 1999 τεύχος δεύτερο.

¹² ΦΕΚ 303/13 Μαρτίου 2003 τεύχος δεύτερο

¹³ «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)- ΣΤ Δημοτικού» Αθήνα 2018, στο

http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_st_dim.pdf

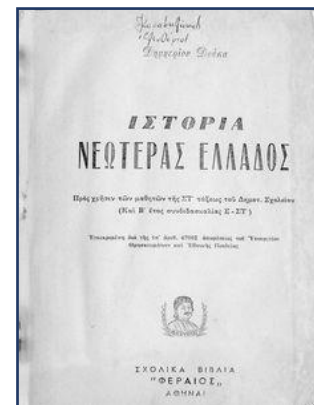
¹⁴ «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)- Α' Λυκείου» Αθήνα 2018, στο

http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_a_lyk.pdf

Μια πρώτη γενική διαπίστωση είναι ότι στα αναλυτικά προγράμματα, τόσο ο γενικός σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας όσο και οι επιμέρους στόχοι, αλλάζουν ανάλογα με την πολιτική κατάσταση που επικρατεί την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ο γενικός σκοπός στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 είναι η απόκτηση από τον μαθητή «γνήσιας ιστορικής συνείδησης», χωρίς να δηλώνεται η έννοια της γνησιότητας. Στο αναλυτικό πρόγραμμα για το Γυμνάσιο το 1967, αρχή της δικτατορίας, το μάθημα της Ιστορίας θεωρείται «κατ' εξοχήν φρονηματιστικών και ανθρωπιστικών». Στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) το 2003 αναφέρεται ως γενικός σκοπός του μαθήματος η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης και συνείδησης, με συνοπτική περιγραφή των όρων. Στο αντίστοιχο του 2018 στόχος είναι η διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης και σκέψης σε συνδυασμό με την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης και ανθρωπιστικών αξιών¹⁵.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

Θα ξεκινήσουμε τη περιγραφή με το αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 για το Δημοτικό σχολείο. Σε αυτό τα γεγονότα της δεκαετίας περιέχονται στην προτελευταία ενότητα¹⁶ που αποτελείται από επτά κεφάλαια. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρονται οι μάχες του 1940 - 1941, στο τρίτο η κατοχή και η απελευθέρωση και στο έκτο οι μάχες των ετών 1945 - 1949 που ονομάζεται «εχθρική επιβουλή του Σλαβοκομμουνισμού».

Εικόνα 2
Το βιβλίο του Δημητρίου Λούκα

Το 1956 κυκλοφορούν δύο μαθητικά βοηθήματα για την Ιστορία της Στ' Δημοτικού. Το πρώτο είναι η *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* του Δημητρίου Λούκα¹⁷ και το δεύτερο η *Ιστορία Νέων Χρόνων* του Γ.

¹⁵ «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)- Εισαγωγή» Αθήνα 2018, σ. 4-8, στο

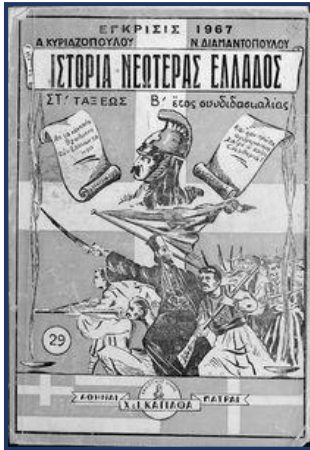
http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_ps_istorias_eisagogi.pdf

¹⁶ Η ενότητα έχει τίτλο «Η περίοδος από του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και εντεύθεν».

¹⁷ Δ. Λούκας, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, στο

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-45024&tab=01>

Κ. Σακκά¹⁸. Σε αυτά τα γεγονότα της δεκαετίας περιγράφονται σε 2 από τις 162 ή 148 σελίδες αντίστοιχα. Στο δεύτερο δε δεν υπάρχει καμία αναφορά στα γεγονότα των ετών 1945 - 1949.

Εικόνα 3 Το βιβλίο *Ιστορία των Α Κυριαζόπουλου Ν. Διαμαντόπουλου*

Στο αναλυτικό πρόγραμμα για το Δημοτικό του 1969 η δεκαετία περιέχεται στην ύλη της Στ' Τάξης. Καταλαμβάνει την τελευταία ενότητα και ασχολείται με τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση, τις εκτός Ελλάδος μάχες, την απελευθέρωση, το «κομμουνιστικό κίνημα» του Δεκεμβρίου 1944 και τον κατά των «συμμοριτών» αγώνα 1946-1949».

Το 1969 κυκλοφορούν δύο βιβλία. Στο σχολικό εγχειρίδιο *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος* των Α. Κυριαζόπουλου, Ν. Διαμαντόπουλου¹⁹ τα γεγονότα της δεκαετίας παρουσιάζονται σε 3 από τις 172 σελίδες του βιβλίου, ενώ στο μαθητικό βοήθημα *Νέοι χρόνοι των Δ. Γιαννιά και Δ. Γιαννάκου*²⁰ σε 5 από τις 148 του βιβλίου.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα της ίδιας χρονιάς για το Γυμνάσιο η ύλη διαχωρίζεται σε «Γενική» και «Ελληνική» ιστορία. Τα γεγονότα της περιόδου περιέχονται στην ύλη της 3ης Τάξης και αποτελούν το πρώτο μέρος της τελευταίας ενότητας. Περιλαμβάνουν την Ιταλική και Γερμανική επίθεση, την μάχη της Κρήτης, την Κατοχή και την εθνική αντίσταση, τις εκτός συνόρων μάχες, την «εκμετάλλευση υπό των κομμουνιστών» της εθνικής αντίστασης και τις «προδοτικές» και «εγκληματικές» ενέργειές τους και το «κομμουνιστικό κίνημα» του 1944. Η ίδια ύλη διδάσκεται και στις ανώτερες τάξεις με την παρότρυνση στην 6^η Τάξη να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στα πολιτικά γεγονότα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδίως αυτά της Ελλάδας.

Σχολικό βοήθημα είναι το *Ιστορία νεώτερων και νεώτατων χρόνων* των Α. Ματαράση, Σ. Παπασταματίου²¹. Σε αυτό η δεκαετία περιγράφεται εκτενέστερα σε σχέση

¹⁸ Γ. Κ. Σακκάς, *Ιστορία Νέων Χρόνων*, στο

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-46096&tab=01>

¹⁹ Α. Κυριαζόπουλος, Ν. Διαμαντόπουλος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, στο

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18790&tab=01>

²⁰ Δημ. Γιαννιάς, Δημ. Γιαννάκος, *Νέοι Χρόνοι* στο

<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-46107&tab=01>

²¹ Α. Ματαράσης, Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία νεώτερων και νεώτατων χρόνων*, στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18852&tab=01>

με τα προηγούμενα βιβλία. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αναφέρεται σε 25 σελίδες και από

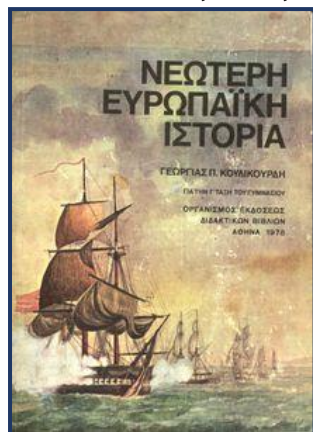
Εικόνα 4
Το βιβλίο των Ματαράση και Παπασματιού

αυτές ο ρόλος της Ελλάδας παρουσιάζεται σε 13 με αναφορές στην αντίσταση, κυρίως των «εθνικών» οργανώσεων και στην «ανταρσία» του ΕΑΜ μετά την απελευθέρωση.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα για το Δημοτικό του 1977 η δεκαετία αναφέρεται στην ύλη της 6^{ης} Τάξης στην τελευταία ενότητα. Περιέχει το έπος του 1940, την αντίσταση, την απελευθέρωση και την «δοκιμασία» των ετών 1944-1949 με έμφαση στην «σημασία της εθνικής ενότητας». Στο σχολικό εγχειρίδιο του Γ. Καφετζή με τίτλο *Ιστορία των Νεώτερων*

*Χρόνων*²² η δεκαετία περιγράφεται σε μόλις 2,5 σελίδες από τις 124 του βιβλίου έχοντας μια παράγραφο στην αντίσταση και την κατοχή και χωρίς αναφορά στην περίοδο 1944-1949.

Για το Γυμνάσιο το αναλυτικό πρόγραμμα του 1978 περιλαμβάνει τα γεγονότα της δεκαετίας στην ύλη της 3^{ης} Τάξης, στην προτελευταία ενότητα, στην οποία, μεταξύ

Εικόνα 5
Το βιβλίο της Γ. Κουλικούρδη

πολλών άλλων, αναφέρεται η εποποιία του 1940, η κατοχή, η αντίσταση, και η «δοκιμασία του Έθνους» κατά τα έτη 1944 - 1949, με έμφαση και εδώ στην σημασία της ενότητας. Στο σχολικό εγχειρίδιο της Γεωργίας Κουλικούρδη *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*²³ η ελληνική δεκαετία παρουσιάζεται σε δύο σελίδες αναφέροντας τα γεγονότα της διετίας 1940 - 1941.

Στην ύλη του αναλυτικού προγράμματος για την 3^η Γυμνασίου του 1985 τα γεγονότα της δεκαετίας περιέχονται στην 22^η από τις 24 ενότητες με τον τίτλο «Ο πόλεμος του 1939-45». Σε αυτή από τα 8 κεφάλαια στα ελληνικά θέματα αναφέρονται 3 και συγκεκριμένα στο έπος του 1940 - 1941, στην κατοχή και στην αντίσταση και στη «δοκιμασία του Έθνους κατά την περίοδο 1944 - 1949» δίνοντας και πάλι έμφαση στην σημασία της ενότητας. Το

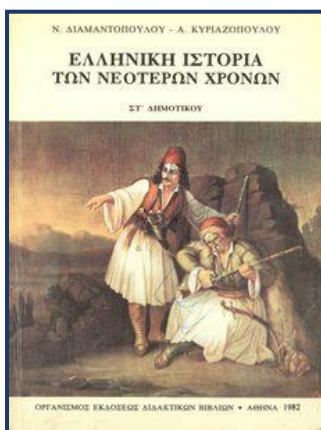
²² Γ. Καφετζής, *Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17086&tab=01>

²³ Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-45003&tab=01>

σχολικό βοήθημα είναι αυτό της Γεωργίας Κουλικούρδη που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο.

Τον ίδιο χρόνο στο αναλυτικό πρόγραμμα στους στόχους του μαθήματος υπάρχει και αυτός της ενημέρωσης για την μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας. Στο πρόγραμμα όμως δεν βρίσκουμε κάποια ιδιαίτερη αναφορά. Για τη 1^η Λυκείου η ύλη αποτελείται από δύο μεγάλες ενότητες. Η πρώτη ασχολείται με την ιστορία του ανθρωπίνου γένους έχοντας ως σχολικό εγχειρίδιο το βιβλίο του Λευτέρη Σταυριανού *Ιστορία του Ανθρωπίνου γένους*. Η δεύτερη περιέχει την ιστορία του νεοελληνικού κράτους, κάνοντας όμως παράλληλα αναφορές στην παγκόσμια ιστορία. Στην 3^η Λυκείου το 9^ο από τα δέκα κεφάλαια της διδακτέας ύλης έχει τον τίτλο «Η Ελληνική κοινωνία κατά τον 20^ο αιώνα». Στο σχολικό εγχειρίδιο των Χ. Θεοδωρίδη, Αναστάσιου Λαζάρου *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων*²⁴ δεν αναφέρονται τα γεγονότα μετά τον 1^ο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Για την 6^η Δημοτικού στο έτος 1989 το αναλυτικό πρόγραμμα για την συγκεκριμένη δεκαετία είναι πιο αναλυτικό και δεν αποτελεί ένα από τα τελευταία κεφάλαιά του. Αναφέρεται στην συμμετοχή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την

Εικόνα 6 Το σχολικό βιβλίο των Ν Διαμαντόπουλου, Α. Κυριαζόπουλου

Κατοχή, την Αντίσταση και στον εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος θεωρείται προϊόν της ανάμιξης των ξένων στα ελληνικά πράγματα.

Στο σχολικό εγχειρίδιο των Ν. Διαμαντόπουλου, Α. Κυριαζόπουλου *Ελληνική Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*²⁵ υπάρχει εκτενέστερη, σε σχέση με προηγούμενα βιβλία, αναφορά στα γεγονότα της δεκαετίας. Περιέχονται σε δύο κεφάλαια, 5^ο και 6^ο από τα οκτώ συνολικά. Στο 5^ο κεφάλαιο περιέχονται ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και η ελληνική νίκη, η κατάκτηση από τους Γερμανούς, η αντίσταση και η απελευθέρωση. Το επόμενο παρουσιάζει την περίοδο 1944 - 1949 επικεντρώνοντας την προσοχή στην σημασία της ενότητας.

²⁴ Χ. Θεοδωρίδης, Αν. Λαζάρου, *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων*, στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17459&tab=01>

²⁵ Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *Ελληνική Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-42158&tab=01>

Στο αναλυτικό πρόγραμμα για το Λύκειο του 1999 η δεκαετία του 1940 και τα γεγονότα της περιλαμβάνονται στην ύλη της 3^{ης} Τάξης της Γενικής Παιδείας. Στο 8^ο, από τα 11 συνολικά κεφάλαια, συναντάμε τα γεγονότα από το 1941 μέχρι το 1949. Δεν υπάρχει αναφορά στο αντίστοιχο μάθημα της θεωρητικής κατεύθυνσης που χρονολογικά ολοκληρώνεται με την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα. Η αναζήτησή μας για το σχολικό εγχειρίδιο της περιόδου δεν έφερε αποτελέσματα και έτσι δεν έχουμε περιγραφή για αυτό, όπως και για αυτά των επόμενων περιόδων.

Στο αναλυτικό πρόγραμμα για την 6^η Δημοτικού του 2003 η δεκαετία εντάσσεται στην ενότητα «Η Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα» η οποία διδάσκεται σε 15 από τις 60 συνολικά διδακτικές ώρες για το μάθημα. Σε αυτή την ενότητα περιλαμβάνονται η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Κατοχή, η αντίσταση και ο εμφύλιος. Οι εκπαιδευτικοί στόχοι των συγκεκριμένων ιστορικών μερών είναι να γνωρίσουν τα γεγονότα της ελληνικής συμμετοχής στον πόλεμο, τα γεγονότα του εμφυλίου και τον ρόλο των ξένων στα ελληνικά πράγματα.

Στο αντίστοιχο της 3^{ης} Γυμνασίου Γενικής Παιδείας τα ελληνικά γεγονότα της δεκαετίας διδάσκονται σε μια από τις 4 ώρες που περιλαμβάνει η ενότητα «Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και η Ελλάδα». Σε αυτή περιέχονται η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο, η κατοχή και η αντίσταση με σκοπό την κατανόηση της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο και των συνεπειών του.

Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών για την 6^η Δημοτικού του σχολικού έτους 2018 - 2019 χωρίζει την ιστορία σε εποχές. Η δεκαετία εντάσσεται στη 3^η εποχή, την «εποχή των πολέμων 1914 - 1945», ο συνολικός διδακτικός χρόνος της οποίας είναι 14 - 16 ώρες από τις 36 του όλου μαθήματος. Στόχοι των μαθημάτων που αφορούν την δεκαετία η κατανόηση της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο και των βασικών γεγονότων, των επιπτώσεων της Κατοχής στην κοινωνία και την αντίσταση. Δεν υπάρχει αναφορά στην εμφύλια σύγκρουση. Για την επίτευξη των στόχων γίνονται αναφορές στην καθημερινότητα, μέσα από σύγχρονα οπτικοακουστικά μέσα και κείμενα ιστορικά ή αυτοβιογραφικά.

Στο αντίστοιχο της 1^{ης} Λυκείου τα γεγονότα της δεκαετίας εντάσσονται στο 3^ο κεφάλαιο με τίτλο «Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος» το οποίο διδάσκεται σε 6 - 8 ώρες από τις 52 του όλου μαθήματος. Οι μισές από αυτές αφορούν την Ελλάδα και συγκεκριμένα τις

συνθήκες του πολέμου, τον λιμό της Κατοχής, την Αντίσταση, την συνεργασία με τους κατακτητές, την εξόντωση των Εβραίων, τα αντίποινα των Γερμανών, την επίδραση των διαφόρων γεγονότων στην Τέχνη και την συλλογική μνήμη. Και εδώ δεν υπάρχει σχετική αναφορά στην εμφύλια σύγκρουση.

ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

Η ελληνική ιστοριογραφία που αναφέρεται στην δεκαετία του 1940 μπορεί να χωριστεί σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει την πρώτη 25ετία μετά την περίοδο αυτή. Η δεύτερη ξεκινά με την μεταπολίτευση φτάνοντας μέχρι την δεκαετία του 1990. Τέλος η τρίτη αποτελεί την συνέχεια της προηγούμενης μέχρι σήμερα.

Στην πρώτη περίοδο κυριαρχεί η άποψη της «εθνικόφρονας» παράταξης για τα γεγονότα της περιόδου. Είναι η «ιστορία των νικητών»²⁶. Στην δεύτερη περίοδο η πολιτική κατάσταση μετά την δικτατορία ευνοεί την ανάπτυξη μιας «αναθεωρητικής τάσης» η οποία εκφράζεται κυρίως μέσω της ομάδας των ιστορικών Νίκος Σβορώνος (1911 - 1989), Φίλιππος Ηλιού (1931 - 2004) και Σπύρος Ασοδρακτάς (1933 - 2017). Οι μελέτες της παρουσίασαν τα γεγονότα της περιόδου από την πλευρά των «ηττημένων», απαλλάσσοντάς τα από μύθους και προσεγγίσεις για την Κατοχή και τον Εμφύλιο, δίνοντας βάρος σε προσεγγίσεις συναίνεσης και στον ρόλο των ξένων²⁷.

Μετά την δεκαετία του '90 η ιστοριογραφία αλλάζει. Τα κυρίαρχα παραδείγματα αμφισβητούνται και εμφανίζεται μια έρευνα που εξετάζει νέα ζητήματα, όπως αυτά της μνήμης ή των αναπαραστάσεων στην πολιτική, στην Τέχνη ή στην κοινωνία μέσω διεπιστημονικών προσεγγίσεων²⁸. Το ενδιαφέρον τους για την δεκαετία βρίσκεται σε θέματα καθημερινότητας στη Κατοχή, στην οικονομία και στις κοινωνικές συνθήκες της περιόδου, στην ανάλυση της βίας και της πολιτικής των δυνάμεων κατοχής, στην ιστορία των γυναικών, της νεολαίας και των εργατών. Ταυτόχρονα χρησιμοποιεί νέα εργαλεία έρευνας όπως την προφορική ιστορία.²⁹

²⁶ Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 13-16

²⁷ Αντ. Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο, Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003. σ. 28-30.

²⁸ Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης ο. π. σ. 40-42

²⁹ Α. Λιάκος ο. π. σ. 32-33

Μια ανάλογη συμπεριφορά συναντούμε και στα αναλυτικά προγράμματα της Ιστορίας. Μπορούν και αυτά να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την παρουσίαση των γεγονότων και την ορολογία – χαρακτηρισμό τους που χρησιμοποιούν. Στα αναλυτικά προγράμματα των ετών 1957 και 1969 κυριαρχεί η «εθνικόφρονα» αντίληψη για τα γεγονότα.

Στο πρόγραμμα του 1957 μπορούμε να διακρίνουμε μια αμηχανία στην παρουσίαση της περιόδου, ίσως γιατί ακόμη η μνήμη και το τραύμα είναι πρόσφατα. Στο πρόγραμμα του 1969, με την κατάλυση του κράτους από την χούντα, οι χαρακτηρισμοί είναι πιο οξείς. Το ίδιο το μάθημα έχει σκοπό την ανάπτυξη της «εθνοκροσύνης». Στην 6^η Τάξη προτρέπει ο εκπαιδευτικός να ασχοληθεί ιδιαίτερα με την πολιτική ιστορία της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρ' όλα αυτά στα σχολικά βιβλία οι αναφορές είναι περιορισμένες.

Μια δεύτερη κατηγορία αναλυτικών προγραμμάτων είναι αυτά των ετών 1977, 1978, 1985 και 1989. Η δημοκρατία έχει αποκατασταθεί, το Κομμουνιστικό Κόμμα έχει νομιμοποιηθεί και η Εθνική Αντίσταση έχει αναγνωριστεί με τους σχετικούς νόμους των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και χαρακτηρίζεται ως «ενιαία και εθνικό-απελευθερωτική»³⁰. Η συμπεριφορά κατά συνέπεια στα αναλυτικά προγράμματα είναι ανάλογη.

Στα προγράμματα των ετών 1977 και 1978 η αμηχανία και η αδυναμία αναφοράς στα γεγονότα, κυρίως του εμφυλίου, είναι ακόμη πιο έντονη και οφείλεται μάλλον στο αντι-δεξιό κλίμα της περιόδου, αν και κυβερνά η συντηρητική παράταξη. Σε αυτά δίνεται έμφαση στην ενότητα, αποφεύγονται οι οξείς χαρακτηρισμοί για την «άλλη παράταξη» και στα σχολικά βιβλία η περίοδος 1944 - 1949 δεν αναφέρεται.

Η ήττα της Νέας Δημοκρατίας από το ΠΑΣΟΚ το 1981 επηρεάζει τον τρόπο που τα αναλυτικά προγράμματα παρουσιάζουν τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Για πρώτη φορά η μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας γίνεται αντικείμενο στόχου για το μάθημα, έστω και αν δεν εφαρμόζεται στην πράξη. Στα προγράμματα του 1985 και του 1989 εξακολουθεί να κυριαρχεί η έμφαση στην εθνική ενότητα και την συμβολή της στην ανάπτυξη της κοινωνίας. Οι αναφορές στα γεγονότα του εμφυλίου στο πρόγραμμα του 1985 είναι λίγες και δεν υπάρχει αντίστοιχο κείμενο στο σχολικό βιβλίο. Αντίθετα σε αυτό του 1989 παρουσιάζεται ο ρόλος του ξένου παράγοντα ως καθοριστικός.

³⁰ Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης ο. π. σ. 38.

Τέλος τα αναλυτικά προγράμματα του 2003 κι κυρίως του σχολικού έτους 2018 - 2019 χαρακτηρίζονται από την εφαρμογή των νέων μεθόδων στην ιστορική έρευνα και αποτελούν την τρίτη κατηγορία. Οι ώρες διδασκαλίες που αφορούν την δεκαετία είναι σημαντικά περισσότερες, εισέρχεται η προφορική ιστορία ως εκπαιδευτική διαδικασία στην γνώση των γεγονότων και η χρήση εναλλακτικών ιστορικών πηγών, ενώ εξακολουθεί να εστιάζεται η προσοχή των μαθητών/τριών στην συμβολή της ενότητας στην πρόοδο της χώρας και στον ρόλο των ξένων στην αρνητική εξέλιξη των γεγονότων.

Ένα ακόμη βήμα προς τον εκσυγχρονισμό της εκπαιδευτικής μεθόδου αποτελεί το πρόγραμμα του σχολικού έτους 2018 - 2019 όπου προτρέπεται η χρήση οπτικοακουστικών μέσων, του διαδικτύου και του κινηματογράφου. Ταυτόχρονα προτείνεται η ενασχόληση των μαθητών/τριων με θέματα που έχουν σχέση με την καθημερινότητα στην Κατοχή, την οικονομία της περιόδου καθώς και των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση είναι η μη ύπαρξη στο αναλυτικό πρόγραμμα του 2018 -2019 αναφορών στον Εμφύλιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΕΝΟΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΥ – ΤΡΑΥΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΓΟΝΟΤΟΣ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1940.

Η ενασχόληση των μαθητών/τριων με ένα τραυματικά ιστορικό γεγονός δεν είναι εύκολη υπόθεση ούτε για αυτούς, ούτε για τους εκπαιδευτικούς. Η μνήμη, συλλογική και ατομική, παίζει σημαντικό ρόλο και τα συναισθήματα που ενδεχομένως παράγονται δεν είναι εύκολο να διαχειριστούν. Πολύ περισσότερο όταν ακόμη οι πληγές από το τραυματικό γεγονός δεν έχουν πλήρως επουλωθεί και αρκετοί από αυτούς που το βίωσαν ακόμη ζουν.

Παρ' όλα αυτά πιστεύουμε ότι η ενασχόληση με το τραυματικό γεγονός στην σχολική αίθουσα μόνο θετικά μπορεί να λειτουργήσει. Η επούλωση του όποιου τραύματος μόνο με την ενασχόληση μαζί του και όχι με την λήθη θα επιλυθεί. Η λήθη απλά θα μεταθέσει την όλη διαδικασία στο μέλλον, καθιστώντας την πιο επώδυνη.

Γενικός στόχος δεν είναι η ενασχόληση με το ιστορικό τραύμα αυτό καθ' εαυτό. Είναι η παρουσίαση δυνατοτήτων πρόσληψης του ιστορικού γεγονότος με τέτοιο τρόπο ώστε από την μια να δειχθεί ότι η περιγραφή του δεν είναι μονοδιάστατη και από την άλλη να προτρέψει τον μαθητή/τρια στην αναζήτηση της δική του/της προσέγγισης στο γεγονός.

Το τραυματικό γεγονός το οποίο θα αποτελέσει την αφορμή για την επίτευξη του παραπάνω στόχου είναι η έναρξη του Εμφυλίου πολέμου του 1944, τα γνωστά Δεκεμβριανά. Στην προσέγγισή του οι επιμέρους στόχοι ανά εκπαιδευτική βαθμίδα θα είναι διαφορετικοί λόγω της ηλικίας των μαθητών/τριων.

Η προσέγγιση των Δεκεμβριανών από τους μαθητές/τριες του Δημοτικού θα έχει επιμέρους στόχο την παρουσίαση διαφόρων δυνατοτήτων με τις οποίες το ιστορικό γεγονός μπορεί να εξεταστεί. Στην συγκεκριμένη δράση, η οποία θα περιλαμβάνει δύο διδακτικές ώρες, οι μαθητές/τριες θα ασχοληθούν με τους παρακάτω τρόπους.

1. Η πρώτη διδακτική ώρα θα περιλαμβάνει μια μικρή αναφορά από τον εκπαιδευτικό σχετική με τα γεγονότα των Δεκεμβριανών. Η αναφορά θα είναι όσο το δυνατόν ουδέτερη χωρίς να προβάλλονται μέσω αυτής οι δικές του απόψεις για τα γεγονότα. Στην συνέχεια θα παρακολουθήσουν το video της σειράς «η μηχανή του χρόνου» στο οποίο παρουσιάζονται τα γεγονότα. Τέλος θα κληθούν να συγκεντρώσουν από τους οικείους, τους γνωστούς τους ή από άλλες πηγές, αναμνήσεις για την περίοδο ή φωτογραφίες που αναφέρονται σε αυτή.
2. Η δεύτερη διδακτική ώρα θα περιλαμβάνει την παρουσίαση των αποτελεσμάτων των αναμνήσεων ή των φωτογραφιών και τον σχολιασμό τους. Στην συνέχεια θα κληθούν να γράψουν μια μικρή έκθεση παρουσιάζοντας τις δικές τους εντυπώσεις.

Για τους μαθητές/τριες του Γυμνασίου ο επιπλέον στόχος είναι να τους δοθεί η δυνατότητα προσέγγισης του γεγονότος μέσα από διαφορετικές ιστορικές πηγές. Για τον λόγο αυτό θα τους ζητηθεί η προσκόμιση κειμένων, αυτοβιογραφίες ή λογοτεχνικά, που αναφέρονται στα Δεκεμβριανά και στα οποία παρουσιάζονται διαφορετικά τα γεγονότα. Έτσι η δράση θα διαμορφωθεί ως εξής:

1. Η πρώτη διδακτική ώρα θα περιλαμβάνει τα στοιχεία που περιέχονται στην αντίστοιχη του Δημοτικού σχολείου. Στην συνέχεια θα τους ζητηθεί η συγκέντρωση των κειμένων και η συγγραφή μιας μικρής εργασίας πάνω στα κείμενα που έχουν επιλέξει.
2. Η δεύτερη διδακτική ώρα θα ασχοληθεί με την παρουσίαση και τον σχολιασμό τόσο των κειμένων που έχει επιλέξει κάθε μαθητής/τρια όσο και του κειμένου που έχει συγγράψει.
3. Τυχόν τρίτη εκπαιδευτική ώρα μπορεί να αξιοποιηθεί με την συμμετοχή σε έναν εκπαιδευτικό περίπατο στους χώρους που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα με συνοδεία ενός επιστήμονα της Δημόσιας Ιστορίας.

Οι μαθητές/τριες του Λυκείου, λόγω του περιορισμένου χρόνου διδασκαλίας του μαθήματος, θα ασχοληθούν με την οργάνωση ενός εκπαιδευτικού περιπάτου ανάλογο με αυτού της 3^{ης} εκπαιδευτικής ώρας του Γυμνασίου. Στόχος επιμέρους είναι η αξιοποίηση της επιστημονικής ιστορικής γνώσης στην διαμόρφωση προσωπικής άποψης

και η σύνδεση των γεγονότων εκείνης της περιόδου με σύγχρονα ζητήματα που απασχολούν την επικαιρότητα.

Για την επίτευξη του επιμέρους στόχου θα τους ζητηθεί ο σχολιασμός επιστημονικών ιστορικών κειμένων που αναφέρονται στα γεγονότα. Στην εκπαιδευτική αυτή βαθμίδα ο εκπαιδευτικός πρέπει να εκφράσει την άποψή του ώστε να συμμετέχει στην συζήτηση χωρίς όμως ο λόγος του να είναι εμπαθής.

Σημαντικό στοιχείο της όλης διαδικασίας σε όλες τις βαθμίδες είναι η απόδειξη ότι οι εμφύλιες διαμάχες δεν προάγουν την κοινωνία, τον πολιτισμό και τον άνθρωπο και ότι στο τέλος τους δεν υπάρχουν νικητές και νικημένοι αλλά μόνο νικημένοι. Επίσης ότι ο διάλογος και η ανταλλαγή απόψεων σε συνδυασμό με εκατέρωθεν υποχωρήσεις συμβάλουν στην πρόοδο και στην λήψη σωστών αποφάσεων και απόψεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η διαχείριση στην σχολική αίθουσα ενός ιστορικού τραυματικού γεγονότος δεν είναι μια εύκολη διαδικασία και απαιτεί από τον εκπαιδευτικό ιδιαίτερη προετοιμασία και ενασχόληση με τα ιστορικά δεδομένα και τις πηγές. Ίσως για τον λόγο αυτό τα εκπαιδευτικά προγράμματα αποφεύγουν την ενασχόληση με τα γεγονότα αυτά. Αντίθετη είναι η άποψη του γράφοντος. Η ασχολία με τα γεγονότα αυτά συντελεί στην ολοκλήρωση των μαθητών/τριων ως προσωπικότητες και πολιτών.

Εξετάσαμε στο πρώτο μέρος τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας διαφόρων περιόδων σε ότι αφορά την διδασκαλία της δεκαετίας του 1940. Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η άμεση σχέση των απόψεων και του τρόπου προβολής τους με την πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση της κυβέρνησης κατά πρώτο και της ίδιας της ιστορικής κοινότητας στην συνέχεια. Η χρήση διαφόρων εκπαιδευτικών μεθόδων κατά καιρούς έχει σχέση με την προαναφερθείσα παρατήρηση.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάσαμε ένα εκπαιδευτικό σχέδιο για την διδακτική εργασία στην τάξη και την ασχολία με ένα τραυματικό γεγονός της δεκαετίας του 1940. Επιλέξαμε την αρχή του Εμφυλίου και αφού θέσαμε διαφορετικούς εκπαιδευτικούς στόχους, ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα, προτείναμε τρόπους ώστε αυτοί οι στόχοι να πραγματοποιηθούν.

Βιβλιογραφία

- Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης, «Το επίμονο παρελθόν», στο, Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα: Εστία, 2008.
- Β Δ 702 στο ΦΕΚ 218/31 Οκτωβρίου 1969 τεύχος πρώτο.
- Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010
- Δημ. Γιαννιάς, Δημ. Γιαννάκος, *Νέοι Χρόνοι στο*
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-46107&tab=01>
- Ν. Διαμαντόπουλος, Α. Κυριαζόπουλος, *Ελληνική Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-42158&tab=01>
- Δ. Δούκα, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-45024&tab=01>
- Χ. Θεοδωρίδης, Αν. Λαζάρου, *Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή των νέων χρόνων*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17459&tab=01>
- Γ. Καφεντζής, *Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17086&tab=01>
- Γ. Κουλικούρδη, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-45003&tab=01>
- Α. Κυριαζόπουλος, Ν. Διαμαντόπουλος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18852&tab=01>
- Αντ. Λιάκος, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο, Χ. Φλάϊσερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003.
- Α. Ματαράσης, Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία νεώτερων και νεώτατων χρόνων*, στο
<http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18852&tab=01>
- Π. Δ. 438 στο ΦΕΚ 185/19 Σεπτεμβρίου 1985 τεύχος πρώτο.
- Π. Δ. 479 στο ΦΕΚ 170/7 Οκτωβρίου 1985 τεύχος πρώτο.
- Π. Δ. 540 στο ΦΕΚ 226/6 Οκτωβρίου 1989 τεύχος πρώτο.
- Π. Δ. 1034 στο ΦΕΚ 347/12 Νοεμβρίου 1977 τεύχος πρώτο.
- «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)-Εισαγωγή» Αθήνα 2018, στο
http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_ps_istorias_eisagogi.pdf
- «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)-ΣΤ Δημοτικού» Αθήνα 2018, στο

http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_st_dim.pdf

- «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας (Γ' Δημοτικού – Α' Λυκείου)- Α' Λυκείου» Αθήνα 2018, στο http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Humanities/2018/2018-11-02_a_lyk.pdf
- Μ. Ρεπούση, «Τοπικές ιστορίες στο σχολείο.- από το γενικό παρελθόν στο παρελθόν του τόπου». στο http://marrep.webpages.auth.gr/images/PUBLICATIONS_EL_REPOUSI/papers/topikes_istories_sto_sxoleio.pdf
- Γ. Κ. Σακκάς, *Ιστορία Νέων Χρόνων*, στο
- <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-46096&tab=01>
- ΦΕΚ 14/30 Ιανουαρίου 1957 τεύχος πρώτο.
- ΦΕΚ 1540/29 Ιουλίου 1999 τεύχος δεύτερο.
- ΦΕΚ 303/13 Μαρτίου 2003 τεύχος δεύτερο.